

บรรยายพิเศษ

“ธรรมชาติศึกษา” แนวทางการสร้างพื้นที่ธรรมชาติเป็นแหล่งเรียนรู้

และกระบวนการมีส่วนร่วมของโรงเรียนกับชุมชนท้องถิ่น :

ประสบการณ์จากการสร้างศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาป่าชุมชนบ้านร่องบอน จ.เชียงราย

อาจารย์ธิดา ปิงเมือง

มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

ศูนย์สิ่งแวดล้อมเพื่อเป็นต้นแบบการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพเป็นโครงการที่มี BRT เป็นที่ปรึกษาทางวิชาการ งานที่ได้รับการสนับสนุนจากกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม โดยมี โครงการนี้เกิดขึ้นทั้งหมด 5 ภูมิภาค ทั้งภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง ภาคตะวันตก และภาคใต้

ศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาในภาคเหนือเป็นการพัฒนาขึ้นมาพร้อมกับชุมชน โดยเอาชุมชนเป็นตัวตั้ง มีศูนย์ความหลากหลายทางชีวภาพ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย เป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบทั้งเรื่องของการบริหารวิชาการ การสร้างเครือข่าย และการทำงานวิจัย

การทำงานศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาที่เห็นเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาได้นั้นก็ด้วยคำแนะนำของ ศ. วิสุทธิ์ ไบไม้ และคุณรังสิมา ตันตเสลา โครงการ BRT ที่ได้ไปจุดประกายให้เราเปิดพื้นที่หลายพื้นที่เพื่อรองรับการต่อยอดไม่ว่าจะเป็นเวียงหนองล่อง หุ่นก้อ และอีกหลายพื้นที่ ที่บ้านร่องบอนนั้นเราเปิดพื้นที่มา 3 ปีก่อนที่โครงการนี้จะเข้ามา พื้นที่ตรงนี้จะเป็แหล่งเรียนรู้บูรณาการสำหรับนักศึกษาระดับปริญญาตรีและโท ทำให้เราทราบถึงศักยภาพของชุมชน

สภาพชุมชนบ้านร่องบอนมีลักษณะเหมือนสังคมชนบทไทยทั่วไป คือทำไร่ทำนา แต่มีสิ่งหนึ่งที่สำคัญก็คือมีพระธาตุจอมแจ้งเป็นลักษณะของสถาบันหนึ่งในชุมชนและอยู่ส่วนสูงสุดของชุมชน วิถีชีวิตของชุมชนจึงสัมพันธ์กับศาสนาและวัฒนธรรมล้านนา

ในอดีตนั้น ป่าชุมชนบ้านร่องบอนถูกบุกรุกโดยชาวบ้านและนายทุนจนมีสภาพเป็นป่าเสื่อมโทรม แต่ในปี พ.ศ. 2535 แม่หลวงปราณี ราชคมน์ ผู้นำที่เข้มแข็งได้เรียกร้องให้ชุมชนคืนผืนป่าให้เป็นที่สาธารณะ นอกจากนี้แม่หลวงได้ใช้ยุทธวิธีหลายอย่าง เพื่อจะดึงเอาพื้นที่ที่นายทุนกำลังจะรุกเข้าไปกลับคืนมาได้จนเกือบจะเอาชีวิตไม่รอด ในที่สุดผืนป่าแห่งนี้จึงสามารถกลับคืนสู่ความอุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง และยังมีกรณีของอนุรักษ์ป่าผืนนี้โดยให้เยาวชนในชุมชนเข้ามาร่วมสร้างแนวกันไฟบ้าง ปลูกป่าบ้าง จนเกิดกลุ่ม “ละอ่อนฮักป่าสิบบพลานนา” ขึ้นมา จากการรวมตัวและตื่นตัวในเรื่องการอนุรักษ์ธรรมชาติอยู่ก่อนแล้ว ส่งผลให้ชุมชนได้รับเลือกและรับงบประมาณจากกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และโครงการ BRT ในการจัดทำศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษา

กรอบแนวคิดในการดำเนินงานของศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาภาคเหนือนี้จะมีการบูรณาการและส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน ครูอาจารย์ องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.) สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด (ทสจ.) เข้ามาร่วมกับเราในการสำรวจฐานข้อมูล เพราะนักวิจัยไม่สามารถทำได้โดยลำพังต้องอาศัยภูมิปัญญาผู้รู้ ซึ่งชาวบ้านจะร่วมมือโดยเป็นผู้นำทางและให้ข้อมูลด้านภูมิปัญญา เกิดการสร้างกระบวนการเรียนรู้ระหว่างการสำรวจฐานข้อมูล ทำการจดบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับภูมิปัญญาด้วย ฐานข้อมูลเหล่านี้ครูอาจารย์สามารถหยิบยกเอาไปทำชุดการเรียนรู้ในระบบโรงเรียนได้ ซึ่งตอนนี้ครูที่อยู่ในพื้นที่ 3 โรงเรียน ระดับประถมศึกษา 2 โรงเรียน มัธยมศึกษา 1 โรงเรียน เป็นเครือข่ายศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษา จ.เชียงรายด้วย

แหล่งเรียนรู้ธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ ป่าชุมชนบ้านร่องบอน ตอนนี้อยู่ระหว่างการพัฒนา ชุดการเรียนรู้โดยมีชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบนั้นเป็นลักษณะของการใช้กระบวนการสื่อความหมายธรรมชาติ มีการจัดทำป้ายสื่อความหมายทางธรรมชาติ มีศูนย์ข้อมูลซึ่งเป็นอาคารอยู่ด้านล่างของป่าชุมชน

หากการสร้างเครือข่ายของผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ทั้งในและนอกระบบโรงเรียนสำเร็จ พื้นที่ป่าชุมชนบ้านร่องบอนจะเป็นต้นแบบของแหล่งเรียนรู้ธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพของภาคเหนือ ซึ่งเป็นการขยายเครือข่ายไปยังโรงเรียนในพื้นที่ใกล้เคียง สุดท้ายที่อยากเห็นก็คือความร่วมมือในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู รักษา และการเพิ่มปริมาณในระบบนิเวศ ทั้งนี้เพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์และทรัพยากรชีวภาพในท้องถิ่นนั่นเอง

ขั้นตอนในการดำเนินงานศูนย์ฯ นั้นเริ่มด้วยการจัดเวทีโดยเชิญผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งครู อาจารย์ องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.) สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด (ทสจ.) และนายอำเภอ เพื่อชี้แจงและขอความร่วมมือ หลังจากนั้นจึงศึกษาบริบทชุมชน เพราะดิฉันจบทางด้านสังคมศาสตร์ ไม่ได้จบวิทยาศาสตร์ แต่ที่ทำงานชั้นนี้ได้ นั่นเพราะเป็นการบูรณาการซึ่งจะมีอาจารย์หลายท่านที่อยู่ในสายวิทยาศาสตร์ทำงานร่วมอยู่ด้วย

ในขั้นตอนแรกได้ทำการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพในป่าชุมชนบ้านร่องบอน มีการประชุมแผนร่วมกัน โดยมีพ้อย์ซึ่งมีภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ มานั่งคุยกัน อีกทั้งยังมีครูอาจารย์ที่เป็นตัวแทนแต่ละโรงเรียนมาวางแผนร่วมกันว่าจะสำรวจอย่างไร โดยมีผู้เชี่ยวชาญด้านป่าไม้ให้คำแนะนำและวิธีการในการสำรวจป่า ใช้เวลาสำรวจป่าประมาณ 2 เดือน ในพื้นที่ประมาณ 400 กว่าไร่ในป่าชุมชนบ้านร่องบอนโดยแม่หลวงจะจัดเวรชาวบ้านทั้งที่เป็นแม่บ้าน และปราชญ์มาให้ การสำรวจแบ่งเป็น 6 แปลง ทำการติดป้าย (tag) ต้นไม้ที่มีเส้นรอบวง 30 เซนติเมตร หรือสูง 130 เซนติเมตรขึ้นไป ผลการสำรวจพบต้นไม้ทั้งหมด 21,505 ต้น เป็นไม้ต้น 170 ชนิด นอกจากนี้ยังมีไม้พุ่ม ไม้พื้นบ้าน สมุนไพรที่สำคัญอีกหลายชนิด

การสำรวจพันธุ์สัตว์ซึ่งเราไม่มีผู้เชี่ยวชาญนั้นก็ได้อาศัยความช่วยเหลือจากนักวิชาการด้านสัตว์ไปช่วยสำรวจด้วย และหลายท่านที่ช่วยทำแผนที่ ซึ่งช่วยเสริมให้ข้อมูลของเราแน่นมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม และทำให้นักวิจัยของเราได้เรียนรู้กระบวนการสำรวจด้านอื่นๆ ยกตัวอย่างสัตว์บางชนิดที่พบในป่าชุมชนบ้านร่องบอน เช่น นกกางเขน นกประเภทต่างๆ ตัวแล่น ปูจิวพบอาศัยอยู่บริเวณน้ำจืด ชันโรง ภาษาเมืองเรียก ชีตังนี่หรือชีชะยา จิ้งจกดินลายจุด สยาม กิ้งก่า จิ้งเหลน อึ่งตอง คางคกบ้าน ปาด เหล่านี้เป็นความหลากหลายทางชีวภาพที่พบได้ในพื้นที่

อย่างไรก็ตาม ข้อมูลที่ได้มาทั้งหมดเรามีการรายงานให้กับเวทีชุมชนเป็นระยะๆ ซึ่งสำคัญมาก ไม่ว่าเป็นการวางแผน การเก็บข้อมูล จะมีการรายงานเป็นระยะๆ อาจเป็นตอนกลางคืน หรือตอนที่ชุมชนมีเวลาว่าง เพื่อให้เขามีเวลาให้ เราจัดข้อมูลนำเสนอให้ทุกคนได้เห็นความสวยงามของทรัพยากรในท้องถิ่น ทุกคนจะตั้งใจฟังมาก นอกจากนี้ยังให้ชาวบ้านช่วยกันติดป้ายต้นไม้ด้วยมือของเขาเองในขณะสำรวจ เพื่อให้เขาเกิดความรู้สึกที่ป้ายนั้นเป็นแผ่นป้ายพิเศษที่บอกให้เขารู้ว่าต่อไปนี้ไม่มีใครจะมาสัมผัสหรือตัดต้นไม้ต้นนี้ออกไปจากป่าของเขาได้นี่คือสิ่งสำคัญมาก เพราะขณะที่เขาตอกป้ายลงไปบนต้นไม้ความรักมันเกิดขึ้น ในขณะที่เก็บข้อมูลเราก็เล่นกับเยาวชนไปด้วยโดยกลุ่มนักสื่อความหมายจากธรรมชาติซึ่งจะมีกระบวนการในการสร้างจิตสำนึก

นักสืบสายน้ำเป็นกิจกรรมหนึ่งที่จัดขึ้นเพราะชุมชนบ้านร่องบอนมีลำห้วย นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมข้าวก่ำมหัศจรรย์ ซึ่งเกิดจากการที่เด็กพาเราเข้าไปในป่าแล้วพาไปดูต้นข้าวก่ำ สีของมันสามารถช้ำย้อมข้าวเหนียวเป็นสีม่วงและเป็นของกินเล่นของเขา แต่ย้อมข้าวอื่นไม่เป็นสีม่วง พ้อย์มีส่วนสำคัญมากเพราะเป็นคนช่วยแต่งข้อความในป้ายสื่อความหมายทางธรรมชาติด้วยภาษาคำเมือง มีกวางที่ภาคเหนือนิยมเอามาชนกันเป็นเรื่องนันทนาการ เราก็เล่นกับเด็กในหมู่บ้านเขาแล้วให้เขาวาดภาพเพื่อสร้างจิตสำนึกนั่นเอง นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมปักผีธรรมชาติเป็นการพาเด็กเข้าป่าเพื่อดูนกแล้ววาดภาพนก มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน มีการเก็บพรรณไม้แห้ง และสอนให้ทำการเก็บตัวอย่างพรรณไม้แห้ง

หลังจากที่ทราบแล้วว่าในป่ามีทรัพยากรอะไรบ้างก็มาทำเวทีเพื่อวางแผนร่วมกันในการจัดทำเส้นทางและจุดศึกษาธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเดินไปตามเส้นทางที่กำหนดไว้ เจออะไรบ้างก็จดกันออกมาแล้วเอามาคุยกันอีกรอบ จนในที่สุดได้จุดศึกษาทั้งหมด 15 จุด ระยะทางประมาณ 2.5 กิโลเมตร ตามเส้นทางจะมีทั้งป่าน้ำจืด ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง และป่าดิบแล้ง จนเกิดเป็นแผนที่ระบบนิเวศ (habitat mapping)

ตามเส้นทางเดินศึกษาธรรมชาติจะมีบันไดนาคขึ้นไปสู่พระธาตุ ป่าน้ำจืดจะอยู่ด้านล่าง ขึ้นไปก็จะเป็นป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าดิบแล้ง ได้ดูทั้ง 4 ป่าด้วยกัน ที่จุดศึกษาแรกเราเรียกว่าศาลเจ้าพ่อพันดุงซึ่งเป็นสิ่งสักการะของชาวบ้านมีพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำที่บริเวณนี้ด้วย จุด 2 เป็นชั้นโรง จุด 3 เป็นป่าน้ำจืดซึ่งจะมีสะพานที่สร้างโดยชาวบ้าน ที่ป่าน้ำจืดนี้จะได้เห็นปลู๊จิว มีต้นทองหลางป่าและมีนกแซงแซวสีเทาเกาะอยู่ในพื้นที่ป่าเบญจพรรณมีการปรับพื้นที่เป็นลานนั่ง และมีต้นดึกเคียม คือจี่แล้วจะดึกเคียม ส่วนป่าดำนบนจะเป็นระบบนิเวศป่าเต็งรัง มีปลวกโดยเราตั้งชื่อจุดว่าโรงงานกำจัดขยะทางธรรมชาติเป็นชื่อในการสื่อความหมายทางธรรมชาติ อีกจุดหนึ่งคือวิถีแห่งพุทธ ซึ่งเป็นจุดที่มีพระธาตุจอมแจ้ง มีสมุนไพรมันตุ๋นสามัญประจำป่า มีแสงส่องไหม้ไต้ต้นใหญ่มากแล้วดอกจะส่งกลิ่นหอมขจรไปไกล มีส้มป้อมซึ่งจะใส่ในแกงทำให้รสเปรี้ยว และมีสตรอเบอร์รี่ป่า

ตอนนี้ป้ายทั้ง 15 จุดผ่านการอนุมัติเรียบร้อยแล้ว มีข้อมูลที่ไม่ใช่ข้อมูลวิชาการแต่จะเป็นลักษณะของการสื่อความหมายทางธรรมชาติ เช่น ระบบนิเวศป่าน้ำจืดป้ายจะบอกว่าน้ำจืดเป็นภาษาถิ่นมีปลู๊จิว อึ่งตอง โดยปราชญ์ชาวบ้านจะช่วยแต่งข้อความในป้ายสื่อความหมายด้วย จุดศึกษาทั้งหมดนี้ชาวบ้านเป็นคนสร้าง ใช้เวลาประมาณ 2 สัปดาห์ วัสดุทั้งหมดใช้งบประมาณแต่แรงงานคนในหมู่บ้านเป็นผู้ออกแบบก่อสร้าง แล้วก็ร่วมกันวิพากษ์วิจารณ์ ข้อมูลทั้งหมดนี้จะอยู่ในศูนย์ข้อมูลในอนาคต

สำหรับครุมีการประชุมปฏิบัติการทำชุดการเรียนรู้ วิเคราะห์หลักสูตร มีการติดตามงานโดยโครงการ BRT เป็นระยะ และเพื่อให้เกิดความยั่งยืนของศูนย์จึงมีการประชุมวางแผนโดยเชิงองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด (ทสจ.) อำเภอ ชุมชน ร่วมวางแผนการจัดการบริหารว่าโรงเรียนรับผิดชอบอะไร อบต. รับผิดชอบอะไร ชุมชนทำงานอะไร ดูแลกันอย่างไร มีการจัดตั้งกรรมการฝ่ายดำเนินการกรรมการที่ปรึกษา ซึ่งมีหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด (ทสจ.) สำนักบริหารจัดการในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ที่ 15 เป็นต้น และในระหว่างการทำงานมีรายการเปิดโลกสีเขียวมาถ่ายทำและมีคนมาดูงานทั่วประเทศ ที่สำคัญที่สุดเราได้รูปแบบการทำงานและศูนย์ความหลากหลายทางชีวภาพ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย (CRU/BLC MODEL: Chiangrai Rajabhat University / Biodiversity Learning Center Model) ที่มีศูนย์ความหลากหลายทางชีวภาพ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย ชุมชน เข้ามาร่วมกันโดยผ่านการวิจัยและพัฒนา ได้ฐานข้อมูลด้านความหลากหลายทางชีวภาพร่วมกัน มีแหล่งเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ รวมถึงการสื่อความหมายทางธรรมชาติที่จะลงไปสู่เยาวชนต่อไป ตรงนี้คือความภาคภูมิใจที่ได้ทำร่วมกับโครงการ BRT ซึ่งเป็นทั้งที่ปรึกษา ผู้จุดประกาย และผู้ส่งเสริม อย่างไรก็ตามการทำงานนี้ถือเป็นการเรียนรู้และไม่สงวนลิขสิทธิ์สามารถใช้เป็นแบบจำลองสำหรับที่อื่นๆ ได้
